

МЕХАНІЗМИ ТВОРЕННЯ МЕТАФОРИ В СУЧАСНОМУ ТЕКСТІ

АГНЄШКА ЛЕВАНДОВСЬКА

Університет імені Адама Міцкевича, Познань — Польща
lewandowska.agu@gmail.com

MECHANIZMY TWORZENIA METAFORY WE WSPÓŁCZESNYM TEKŚCIE

AGNIESZKA LEWANDOWSKA

Uniwersytet imienia Adama Mickiewicza, Poznań — Polska

STRESZCZENIE. W artykule dokonana została analiza metafory we współczesnym tekście. Określono specyfikę tworzenia metafory na podstawie aktualizacji różnorodnych mechanizmów oraz obecności innych środków obrazowych, takich jak: metonimia, gra słowna itp.

MECHANISMS OF CREATING METAPHOR IN MODERN TEXT

AGNIESZKA LEWANDOWSKA

Adam Mickiewicz University, Poznan — Poland

ABSTRACT. The article is an attempt to present the analysis of a metaphor in modern texts. Having examined the update of various mechanisms and the presence of stylistic devices such as metonymy, wordplay, etc. we have identified the specifics of creating metaphors in contemporary texts.

Як влучно зауважив український учений Іван Огієнко: „Мова — це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. У такому разі мова — це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я... І поки живе мова — житиме й народ, яко національність...”¹.

Т. Космеда порівнює мову з живим організмом, що „розвивається, збагачується, удосконалюється”². Коли народилася мова, людина почала описувати довкілля різними мовними засобами. Вона змогла віддзеркалювати свої емоції, почуття, репрезентувати сенс життя. Засобом, який допомагав глибше розуміти світ, виразніше його описувати, стала метафора, що вплинула на спосіб креативного мислення людини, моделювання її думок та увиразнення почуттів, емоцій.

Метафора — це складний троп, явище, що пов’язане з такими сферами людського буття, як мова, мислення, пізнання та творчість³. Уже античні філософи вивчали метафору, напр., Аристотель, Цицерон, Квінтіліан⁴. Традиційно метафору розуміють як „художній засіб, що полягає в переносному вживан-

¹ Релігійно-філософська думка України кінця XIX — початку XX століття, Одеса 2000, с. 28.

² Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова, Н. В. Піддубна, Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців, за наук. ред. проф. Т. А. Космеди, Харків-Познань-Дрогобич 2015, с. 54.

³ Л. Кравець, Динаміка метафори в українській поезії XX ст., Київ 2012, с. 5.

⁴ Там само, с. 4.

ні слова або виразу на основі аналогії, схожості або порівняння, а також слово або вираз, ужиті в такий спосіб”⁵. З метафорою пов’язаний процес метафоризації — „творення словесного образу за допомогою метафори”⁶.

За переконаннями багатьох дослідників, усі вміють розпізнавати метафору, розуміють її значення, але багатьом складно пояснити механізм її структури⁷. Щоб мова жила як інструмент, що може слугувати для комунікації необмежених семантичних змістів, повинні відбуватися метафоричні процеси⁸.

Деякі мовознавці (Д. Розенталь, М. Теленкова, Т. Матвеева та ін.) виділяють три типи метафори: а) просту, що побудована на основі наближення предметів або явищ за однією спільною для них ознакою, як-от: *ніс корабля, ніжка столу, зоря життя*⁹, б) розгорнуту, побудовану на асоціаціях за подібністю, прикладом якої може бути фрагмент *Пісні про буревісника* М. Горького: *Ось в міцних своїх обіймах вітер зграю хвиль стискає і кидає, розмахнувшись, в лютий злобі їх на скелі, розбиваючи на порох те смарагдове громаддя*¹⁰. Крім того, дослідники виділяють ще в) лексичну метафору, у якій первинне метафоричне перенесення вже не сприймається, напр.: *сталеве перо, стрілка годинника* і т.п.¹¹.

На думку А. Окопєнь-Славінської, метафора — це „вислів з ніби-то відсутньою семантичною сполучуваністю, що випробовує нову контекстну сполучуваність і відтак актуалізує значеннево-творчий механізм. Такий вислів залишається метафорою до того моменту, поки не стане автоматично зрозумілою скам’янілою конструкцією, яка ввійде в постійний лексико-семантичний склад мови”¹².

Як уважає А. Баранов, метафора — феномен, що належить до складу не словникових феноменів. Що стосується теорій метафори, то названий дослідник виділяє дві групи: когнітивну й описову (дескриптивну) метафори з актуалізацією відповідних підходів. За когнітивною теорією, метафору визначають дві структури знань: когнітивна структура “джерела” (source domain) та когнітивна структура “мети” (target domain)¹³.

Щодо семантичних особливостей і ролі метафори в дискурсі, то в цьому разі можна виділити два типи метафоричних моделей — фонові та фігурні. До фонових метафоричних моделей належать М-моделі, що „пов’язані з іншими М-моделями прагматичними імплікативними відносинами”. Таким чином, ці М-моделі пов’язані одна з одною, вони певною мірою впливають одна на одну. Дослідники стверджують, що М-модель БУДІВНИЦТВА імплікує наявність М-моделі ПРОСТОРУ. М-моделі ВІЙНИ, СПОРТУ, ТЕАТРУ та ін. також пов’язані з М-моделлю ПРОСТОРУ.

Серед виділених М-моделей найбільшою кількістю прагматичних імплікативних зв’язків характеризуються М-моделі ПЕРСОНІФІКАЦІЇ і ПРОСТОРУ¹⁴.

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови, уклад. В. Т. Бусел, Київ 2001.

⁶ Там само.

⁷ А. Окопєнь-Славінська, *Metafora bez granic*, [w:] *Studia o metaforze II*, pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 23.

⁸ Ibidem, s. 25.

⁹ Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова, *Словарь-справочник лингвистических терминов*, Москва 1976, с. 176–177.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² А. Окопєнь-Славінська, *Metafora...*, s. 38.

¹³ А. Н. Баранов, *Дескрипторная теория метафоры и типология метафорических моделей*, с. 1.

¹⁴ Там само, с. 5.

Фігурні М-моделі відрізняються від фонових тим, що тут відсутній вплив системи мови: все залежить від вибору мовця. До цих моделей належать М-моделі ТЕАТРУ, ГРИ, ПОГОДИ¹⁵.

Сукупність М-моделей, подібних за метафоричним наслідком, — це „консте́ляція метафор”. Тут виділяють 3 групи: 1) „консте́ляція метафор у сильному сенсі” (М-моделі мають „очевидну подібність у наслідках, а також досить тісні парадигматичні зв’язки”; до них належать, напр., М-моделі ГРА, СПОРТ)¹⁶; 2) „консте́ляція в слабкому сенсі” (не мають парадигматичних зв’язків, але в них існує подібність у наслідках; до них належать, напр., М-моделі ВІЙНА, СПОРТ); 3) „змішана консте́ляція” (різні підмножини, утворені консте́ляціями в слабкому і сильному сенсах; до них належать М-моделі ВІЙНА, ГРА, СПОРТ).

Указаний вище автор звертає увагу й на політичний дискурс епохи перебудови, виділяючи також такі консте́ляції: консте́ляція метафор РАЦІОНАЛЬНОГО, КОНФЛІКТУ; ОРГАНІЧНИХ метафор; метафор НЕРЕАЛЬНОГО і НЕКОНТРОЛЬОВАНОСТІ¹⁷.

А. Коваль зазначає, що „метафора традиційно визначається як троп, побудований на вживанні слів і словосполучень у непрямому значенні на основі подібності, аналогії (за кольором, формою, обсягом, призначенням та ін.)”¹⁸. Дослідниця звертає увагу на новизну вживання метафори, яка полягає в тому, що пряме значення переносимо на об’єкт, якому це перенесення не властиве за нормами мовлення. Вона виділяє такі типи метафор: 1) загальномовні метафори — у них стерта образність, вони не можуть створювати виразний стилістичний ефект, для прикладу: *В янтаревому тоні вечірніх полів, по стерні, / В малиновому присмерку, в тихій зеленій долині, / Ходить рідна мелодія, з юності znana menі, / Пахне хлібом, і полем, і сном не забутим до нині* (А. Малишко)¹⁹. Крім того, прикладом можуть служити такі метафори: *час біжить, дні летять, тепла атмосфера* та ін.; 2) індивідуально-авторські метафори — у цих метафорах важливу роль відіграють неологізми, що є одноразовими, неповторюваними, напр.: *Лапками птахів вишило тишу, вишило хрестиком стежку* (П. Мовчан)²⁰. Яскраві індивідуально-авторські метафори вживає також Л. Костенко, порівн.: *Кипить у нас в артеріях сучасність; Поезія згубила камертон*²¹.

В. Гак розглядає метафору з іншого аспекту. Він звертає увагу на її функції: перша — метафора як засіб, що позначає те, чому немає назви; і друга функція — за допомогою метафори ми створюємо художню мову. Друга функція відіграла важливу роль в античні часи. Відтоді почався розгляд метафори з телеологічної точки зору²².

Метафора існує, оскільки без неї неможливо обійтися. Вона є частиною людського мислення й мови. Тропи виконують різні функції, зокрема номінативну, образну, експресивно-оцінну. Крім цих функцій, існує ще концептуальна функція, завдяки якій метафори можуть формувати нові концепти²³.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само, с. 6.

¹⁷ Там само.

¹⁸ А. П. Коваль, *Практична стилістика сучасної української мови*, Київ 1987, с. 26.

¹⁹ Там само, с. 27.

²⁰ Там само, с. 27.

²¹ Електронний ресурс: <http://ukrajinskamova.org.ua/metafora-i-metonimiya/> (01.04.2016)

²² В. Г. Гак, *Метафора: универсальное и специфическое*, [в:] *Метафора в языке и тексте*, отв. ред. В. Н. Телия, Москва 1988, с. 11.

²³ Там само.

Що стосується концептів, то Л. Кравець виділяє три основні концептосфери в українській поезії ХХ ст. — *Людина, Природа, Предмети*²⁴. У концептосфері *Людина* саме істота в образі людини — носій певних властивостей, що належать до субсфер: людський організм, особистість, міжособистісні стосунки і т. д.²⁵ У цій концептосфері важливі такі категорії, як антропоморфізація / персоніфікація, прозопопея. С. Процюк у вірші *Я не можу сховатись від жовтого погляду...* пише: *Ніч сьогодні сміється. Ніч хоче, відай, розпочать / лікування калік, загравання з усім генофондом, / обезводнення мрій, перенесення копій на Марс / і старого kota, і старого померлого лорда. / Сховок душ перетворює ніч на фарс*²⁶.

Черговою концептосферою є *Природа*. До неї належать природоморфні метафори (концептосфери *Природа*, а також *Вода, Вогонь, Небо* та ін.²⁷. Прикладом природоморфної метафори може бути фрагмент вірша Л. Костенко *Не треба класти руку на плече*, порівн.: *Довіра — звір полоханий тече. / Він любить туху паморозь дистанцій*²⁸.

Останньою серед виокремлених є концептосфера *Предмети*. До неї належать артефактні метафори²⁹. Д. Павличко у вірші *Болгарський краєвид* пише: *В жовтому береті — / залите потом сонце робітниче*³⁰.

Найбільш повну кваліфікацію метафор запропонував В. Москвін³¹. Спробуємо узагальнити цю кваліфікацію за допомогою таблиці:

Семантична класифікація метафор	
За допоміжним суб'єктом порівняння	Метафори, в основі яких лежить порівняння, напр. з театром (<i>життя-театр</i>), анімалістичні, антропоморфні, ключові метафори (метафоричні архетипи) та ін.
За основним суб'єктом порівняння	Метафора, що репрезентована як джерело синонімії; образна, метафора-порівняння й ін.
За спільністю допоміжного й основного суб'єктів	Лексичні групи, що приймають переносне значення за формулами переносу.
За ступенем цілісності внутрішньої форми	Образні (живі) метафори, узуальні, мертві та стерті.
Формальна класифікація метафор	
За рівневою палежністю одиниці	Словесні, фразові та текстові метафори.
За кількістю одиниць-носіїв	Проста і розгорнута метафори.

²⁴ Л. Кравець, *Зазнач. джерело*, с. 126.

²⁵ Там само.

²⁶ С. Процюк, *Я не можу сховатись від жовтого погляду*, [в:] Електронний ресурс: http://bukvoid.com.ua/library/stepan_protsyuk/apologetika_na_svitanku/4.html (05.04.2016).

²⁷ Л. Кравець, *Зазнач. джерело*, с. 137.

²⁸ Л. Костенко, *Не треба класти руку на плече*, [в:] Електронний ресурс: http://olesik.io.ua/s8652/lina_kostenko (05.04.2016).

²⁹ Л. Кравець, *Зазнач. джерело*, с. 157.

³⁰ Д. Павличко, *Твори*, у 3 томах, Київ 1989, с. 288.

³¹ В. П. Москвін, *Русская метафора: Очерк семиотической теории*, Москва 2006, с. 112–165.

Контекстуальні різновиди метафор	Замкнена і незамкнена метафори.
Функціональна класифікація метафор	
Телеологічний аспект	Номінативна, оціночна, декоративна, метафора-модель та ін.
Сфери функціонування метафори	Найбільш поширені — художній та публіцистичний стилі; відтак прийнято виділяти поетичну та газетну метафори (медична, спортивна, музична, театральна, військова та ін.).

Така класифікація підтверджує, що метафора — це феномен у мовній картині світу, вона проникла практично в кожен сферу життя.

С. Гусев зауважує, що вживання метафоричних виразів сприяє відкриттю нових семантичних пластів. Свої переконання дослідник ілюструє прикладом, порівнюючи особистість середньовічного короля Річарда з левом. Тут з'являються характерні асоціації: *сила володаря — сила тварини*, а також: *сила лева — соціальне становище короля*³².

Мета метафори — викликати нові уявлення, зате світом метафори є світ образного мислення³³.

Н. Кожевникова вважає, що метафора в художньому тексті дуже різноманітна. Її можна досліджувати в структурному та семантичному аспектах.

Для науковців цікавим є питання походження цього тропу. Метафори входять до складу компаративних тропів. Вони тісно пов'язані між собою. Завдяки цьому, метафора є „одним із засобів варіювання позначень”³⁴. Серед них виокремлюють, напр., метафори-порівняння та метафори-загадки³⁵. Метафора підпорядковує розгорнуті фрагменти тексту, а також впливає на моделювання перифраз, паронімів і под.³⁶

Поетична метафора заслуговує на особливу увагу. Для цього варто проаналізувати вірш української письменниці-шістдесятниці Ліни Костенко *Велосипед ночує на балконі*, де знаходимо низку поетичних метафор: *Велосипед ночує на балконі, / наставив роги на туманне скло. / Сміються всі ретроспективні коні, / уздрівши ту пародію — сідло. / Сміється кожна квітка конюшини, / регоче пилом Сагайдачний шлях, / Сміються гори, доли, і вершини, / і всі підкови, згублені в полях. / Сміється хміль, повитий на балконі. / Сміється місяць, що іще поет. / А що із того, що сміються коні? / Нема тих коней. Є велосипед*³⁷.

Велосипед ночує, наставив роги, сміється кожна квітка, сміються гори, доли і вершини... і т. д. — це приклади метафор, що також пов'язані з антропоморфізмом чи персоніфікацією та анімалізмом.

Погодимося з думкою Л. Кравець, що „поетична метафора — окремий варіант концептуалізації позамовної дійсності, що виформувався внаслідок взаємодії індивідуального і загальнонародного, емоційного і раціонального чинників у свідомості письменника”³⁸.

³² С. С. Гусев, *Упорядоченность научной теории и языковые метафоры*, [в:] *Метафора...*, с. 123.

³³ А. М. Шахнарович, Н. М. Юрьева, *К проблеме понимания метафоры*, [в:] *Метафора...*, с. 111.

³⁴ Н. А. Кожевникова, *Метафора в поэтическом тексте*, [в:] *Метафора...*, с. 145.

³⁵ Там само, с. 147–148.

³⁶ Там само, с. 154.

³⁷ Електронний ресурс: <http://www.ukrlit.vn.ua/lib/kostenko/uk8b8.html> (01.04.2016).

³⁸ Л. Кравець, *Знач. джерело*, с. 4.

На метафору часто накладається перифраза — це, як відомо, зворот, що полягає в заміні назви особи, предмета або явища описом їхніх симптомів або демонстрації їхніх характерних властивостей³⁹.

Крім того, метафору можуть супроводжувати іронія (троп, що полягає у вживанні слова або виразу в смислі, зворотному дослівному, з метою реалізації насмішки)⁴⁰ чи метонімія (уживання переносного значення слова за ознакою просторової, часової та логічної суміжності)⁴¹. Метонімію часто простежуємо в поезії В. Стуса, порівн.: *Там ридає Україна / над головою сина: прощавай*⁴².

З метафорою, іронією та явищем прецедентності пов'язана мовна гра. Т. Матвеева вважає, що мовна гра — це форма мовної поведінки з установкою на досягнення додаткових ефектів діяння, зазвичай з метою забави або відпочинку⁴³. Для репрезентації переносного змісту, іронії, часто вживають лапки⁴⁴.

У поезії поряд з метафорою та іншими образними засобами може з'являтися символіка. Символи розвиваються в межах фразеологізмів⁴⁵, що базується на метафорі. Метафору не можна сприймати буквально, їй завжди потрібна інтерпретація⁴⁶. Прикладом цього може послужити англійська ідіома *a skeleton in the cupboard* (дослівно: *Скелет / труп у шафі*). Ця ідіома означає, що в когось є секрет, таємниця.

Слова або вислови, що мають метафоричне значення, можуть виділятися лапками. А. Залізник, напр., звертає увагу на випадки, коли слова або словосполучення виділяються лапками, і робить спробу пояснити функції лапок, ураховуючи класифікацію, запропоновану В. Шварцкопфом, порівн.: 1) кульмінативна група — лапки служать для “притягнення” уваги читачів до даного слова або вислову; 2) переносна група: виділяємо слово або вираз, що має метафоричне, метонімічне значення, порівняння, що передається; 3) модальна група: лапки передають іронію або негативне ставлення оратора до певного поняття, вони передають відчуття неточності або умовності номінації; 4) метамовна група: лапки є методом репрезентації оцінки вживаних мовних засобів, позначення “чужості” засобу стосовно контексту або авторського лексикону⁴⁷.

Метафора пов'язана з різними сферами нашого життя. Особливо популярною вона стала в сучасному публіцистичному дискурсі. Публіцистичний стиль — це, як відомо, „стиль різноманітних політичних, суспільно-економічних праць, періодичних видань (газет, журналів, листівок, прокламацій) тощо”⁴⁸. Його характерні риси: використання суспільно-політичної лексики, риторичні запитання, поширення засобів гумору й сатири, точність, послідовність, система логічних доказів, виразність. Але особливо виразною є метафора публіцистичного дискурсу, що відзначають сучасні мовознавці⁴⁹.

³⁹ Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова, *Указан. источник*, с. 271.

⁴⁰ Там само, с. 137.

⁴¹ Я. В. Януш, *Сучасна українська мова*, Київ 1996, с. 56.

⁴² В. Стус, *Чого ти ждеш?*, [в:] Електронний ресурс: <http://poetry.uazone.net/stus/stus45.html> (05.04.2016).

⁴³ Т. В. Матвеева, *Учебный словарь: русский язык, культура речи, стилистика, риторика*, Москва 2003, с. 411.

⁴⁴ Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова, *Указан. источник*, с. 140.

⁴⁵ Т. З. Черданцева, *Метафора и символ во фразеологических единицах*, [в:] *Метафора...*, с. 78.

⁴⁶ Там само, с. 82–83.

⁴⁷ А. Залізник, *Семантика кавычек*, [в:] Електронний ресурс: http://www.philology.ru/linguistics2/zaliznyak_anna-07.htm (01.04.2016).

⁴⁸ Я. В. Януш, *Знач. джерело*, с. 14.

⁴⁹ Там само.

Метафорично вжиті слова, як зауважувалося, часто беруть у лапки, напр., наведемо цитату з газети „Відомості UA”: *Після скандалу з “діамантовими прокурорами” в ГПУ почався конфлікт*⁵⁰. “Діамантові прокурори” — це прокурори, підозрювані в корупції.

Отже, завдяки метафорі людина пізнає дійсність, довіклля. Змінюються часи, змінюється й роль та особливості вживання метафори, що було продемонстровано в цій науковій розвідці.

Для завершення авторських роздумів про метафору наведемо слушні слова В. Гака про те, що „метафора — універсальне явище в мові. Її універсальність виявляється в просторі і часі, структурі мови й функціонуванні. Вона властива всім мовам і всім епохам; вона охоплює різні аспекти мови і виявляється у всіх її функціональних різновидах”⁵¹. З цих слів витікає, що дослідження метафори завжди належатиме до актуальних проблем мовознавства.

⁵⁰ Шокін напередодні звільнення встиг помститися Сакварелідзе, [в:] „Відомості. UA”, № 12 (804) від 31 березня 2016 року, с. 2.

⁵¹ В. Г. Гак, *Метафора: універсальное и специфическое*, [в:] *Метафора...*, с. 11.